

نامناسب و حذف بسیاری از جمله‌ها، که باعث ناپیوستگی مطالب کتاب شده بود، مانع از شناخته شدن تذکره الکخالین در اروپا شد (د.اسلام، همانجا). ترجمه‌هایی به آلمانی و انگلیسی (سزگین، همانجا) و عبری (د.اسلام، همانجا) و ترکی (ششن و دیگران، ص ۳۰۳-۳۰۴) نیز از این کتاب وجود دارد.

از تذکره الکخالین ترجمه‌های فارسی متعددی وجود دارد که قدیمترین آنها متعلق به سال ۸۹۴ و ترجمه شخصی ناشناس است (استوری^۱، ج ۲، بخش ۲، ص ۲۰۴). ترجمه‌ای به تاریخ ۹۵۱ نیز از شاه‌علی بن سلیمان کخال وجود دارد؛ او از چند پزشک دیگر، چون رازی و ابن سینا و سیداسماعیل جرجانی، مطالبی به کتاب افزوده است (نسخه‌های خطی، ج ۹، ص ۲۵۶). شمس‌الدین علی حسینی جرجانی نیز در ۹۹۷ این کتاب را ترجمه کرده و مطالبی به آن افزوده است (دهلوی، ص ۷۱۹). از این ترجمه در چاپ محبی‌الدین قادری شرفی (کحال، ص ۹، پانویس ۶) استفاده شده و مفهوم بخشهایی از متن عربی (مثلاً ص ۳۷، پانویس ۱، ص ۷۷-۸۱) به کمک آن روشن گردیده است (برای سایر ترجمه‌های فارسی - منزوی، ۱۳۴۸ ش، ج ۱، ص ۴۹۴-۴۹۵؛ همو، ۱۳۷۴ ش، ج ۵، ص ۳۳۵۷-۳۳۵۸؛ استوری، ج ۲، بخش ۲، ص ۲۰۴-۲۰۵؛ افشار و دانش‌پژوه، ج ۷، ص ۳۸۰، ۳۸۶). ویژگی تمام این ترجمه‌ها آن است که بخشهایی از کتاب را گزینش کرده‌اند، مثلاً آنها باب بیست و هفتم مقاله سوم را ندارند. علاوه بر ترجمه جرجانی، تنها ترجمه‌ای که بیش از همه به متن عربی وفادار بوده، ترجمه‌ای است که شخصی به نام سیدهندی احتمالاً در ۱۰۳۹ انجام داده است، این ترجمه نیز بخش آخر کتاب (در باره مفردات) را ندارد (منزوی، ۱۳۴۸ ش، ج ۱، ص ۴۹۵).

منابع: ابن ابی‌اصیبه، عیون الانباء فی طبقات الاطباء، چاپ نزار رضا، بیروت [۱۹۶۵]؛ ابن‌مطران، بستان‌الاطباء و روضة‌الالباء، چاپ عکسی از روی نسخه کتابخانه ملی ملک، با مقدمه مهدی محقق، ج ۱، تهران ۱۳۶۸ ش؛ ابوریحان بیرونی، الصیدنة؛ ایرج افشار و محمدتقی دانش‌پژوه، فهرست کتابهای خطی کتابخانه ملی ملک، تهران ۱۳۵۲ ش - محمد مؤمن بن محمدزمان حکیم مؤمن، تحفه در طب [تحفة المؤمنین]، نسخه خطی کتابخانه شماره ۱ مجلس شورای اسلامی، ش ۶۲۶۱؛ خلیفه بن ابی‌المحسن حلبی، الکافی فی الکحل، چاپ محمدظافر وفائی و محمد رواس قلعجی، بیروت ۱۴۱۵/۱۹۹۵؛ حنین بن اسحاق، کتاب العشر مقالات فی العین، چاپ ماکس مایرهورف، قاهره ۱۹۲۸، چاپ افسر بیروت [بی‌تا]؛ محمدسعید دهلوی، «طب»، در تاریخ ادبیات مسلمانان پاکستان و هند، ج ۴، لاهور: دانشگاه پنجاب، ۱۹۷۱؛ جورج سارتون، مقدمه بر تاریخ علم، ترجمه

غلامحسین صدری‌انشار، تهران ۱۳۵۳-۱۳۵۷ ش؛ رمضان ششن، جمیل آقنار، و جواد ایزگی، فهرس مخطوطات الطب الاسلامی باللغات العربیة و الترتکیة و الفارسیة فی مکتبات ترکیا، استانبول ۱۴۰۴/۱۹۸۴؛ کورکیس عؤاد، «فهرست المخطوطات العربیة فی خزانة قاسم محمدالرجب ببغداد»، مجله المجمع العلمی العراقی، ج ۱۲ (۱۳۸۴/۱۹۶۵)؛ محمد آصف فکرت، فهرست الفیائی کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، مشهد ۱۳۶۹ ش؛ علی بن یوسف فقطی، تاریخ الحكماء، و هو مختصر الزوزنی المسمی بالمنتخبات الملتقطات من کتاب اخبار العلماء باخبار الحكماء، چاپ لیرت، لایزیگ ۱۹۰۳؛ علی بن عیسی کحال، تذکره الکخالین، چاپ غوث محیی‌الدین قادری شرفی، حیدرآباد دکن ۱۳۸۳/۱۹۶۴؛ احمد منزوی، فهرست نسخه‌های خطی فارسی، تهران ۱۳۲۸-۱۳۵۳ ش؛ همو، فهرستواره کتابهای فارسی، تهران ۱۳۷۴ ش - نسخه‌های خطی: نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، زیر نظر محمدتقی دانش‌پژوه و ایرج افشار، تهران ۱۳۴۰-۱۳۶۲ ش؛

Donald Campbell, *Arabian medicine and its influence on the Middle Ages*, London 1920, repr. Amsterdam 1974; Albert Dietrich, *Medicinalia Arabica*, Göttingen 1966; *EP²*, s.v. "Alī b. 'Isā" (by E. Mittwoch); Max Meyerhof, "The history of trachoma treatment in antiquity and during the Arabic Middle Ages", *Bulletin of the Ophthalmological Society of Egypt*, 29 (1936); Fuat Sezgin, *Geschichte des arabischen Schrifttums*, Leiden 1967-1984; Charles Ambrose Storey, *Persian literature: a bio-bibliographical survey*, vol. 2, pt. 2, London 1971.

/ مهدی محقق و فرید قاسملو /

تذکره انجمن خاقان - فاضل خان گروسی

تذکره انجمن ناصری - مدایح‌نگار، ابراهیم

تذکره حزین (یا تذکره المعاصرین)، تذکره‌ای در شرح احوال شاعران و علمای شیعی ایران، تألیف شیخ محمدعلی حزین لاهیجی^۵، شاعر و عالم عصر صفوی. این تذکره شامل شرح حال یکصد تن از عالمان و شاعران معاصر مؤلف، از ۱۱۰۳ تا ۱۱۶۵، است. حزین تذکره خود را در اواخر ۱۱۶۵، هنگام اقامتش در هندوستان و ظرف مدت نه روز، نگاشته است (حزین، ص ۹۰؛ نیز - همان، مقدمه سالک، ص ۳۶). کتاب با یک مقدمه انتقادی شروع می‌شود. مؤلف در مقدمه ضمن نقد تذکره‌های معاصرینش، آنها را مملو از تحریفات و اشتباهات

عمده‌ترین عیب این تذکره، اتکای مؤلف آن بر حافظه، و دسترسی نداشتن به منابع و اسناد معتبر است. او برای ذکر نمونه آثار و شرح احوال علما و شاعران صرفاً از حافظه خود بهره جسته است. وی که در مدت نه روز، آن هم در نهایت پریشان حالی، این تذکره را فراهم آورده، بسیاری از مطالب اصلی را از قلم انداخته است (همان، ص ۹۵، مقدمه سالک، ص ۳۶-۳۷). به هر حال، این تذکره می‌تواند به عنوان مکمل تذکرة‌های همعصر حزین مورد استفاده محققان قرار گیرد.

نثر تذکره حزین نسبت به تذکرة‌های معاصرش از پختگی و ایجاز برخوردار است. شیوه نگارش فرقه اول (شرح حال علما) با فرقه دوم (شرح حال شاعران) متفاوت است. در فرقه اول، نثر مصنوع، متکلف، فاضلانه و منشیانه است؛ آنچنانکه گاه درک و دریافت مفاهیم دشوار می‌گردد، عبارات و مفردات عربی زیاد است و دعاها نیز بیشتر عربی است. در فرقه دوم عبارات ساده‌تر و ادیبانه‌تر و بیشتر شبیه نثر مرسل دوره‌های اولیه نثر فارسی است (مقدمه سالک، ص ۳۹-۴۰).

تذکره حزین یک بار به ضمیمه کلیات وی در لکهنو در ۱۲۹۳ و بار دوم در کاپور به سال ۱۳۱۱ با چاپ سنگی منتشر شده است. در ایران اولین بار این تذکره با مقدمه محمدباقر الفت در ۱۳۳۴ش در اصفهان به چاپ رسیده است. آخرین چاپ منقح و مصحح تذکره به همراه تعلیقات و فهرستها به کوشش معصومه سالک و به مناسبت کنگره حزین در ۱۳۷۵ش صورت گرفته است.

منابع: محمدعلی بن ابی‌طالب حزین، تذکره المعاصرین، چاپ معصومه سالک، تهران ۱۳۷۵ش؛ محمدرضا شفیعی کدکنی، شاعری در هجرم منتقدان: نقد ادبی در سبک هندی پیرامون شعر حزین لاهیجی، تهران ۱۳۷۵ش.

/ حسن ذوالفقاری /

تذکره دولتشاه - تذکره الشعرا

تذکره شاه‌طهماسب، کتابی تاریخی به فارسی نوشته شاه‌طهماسب اول صفوی، مشتمل بر زندگینامه وی از جلوس در ۹۳۰ تا پناهنده شدن بایزید، شاهزاده عثمانی، به او در ۹۶۹.

شاه انگیزه خود را از نوشتن این کتاب به یادگار نهادن دستورالعملی برای فرزندان بیان کرده است (ص ۸؛ براون، ج ۴، ص ۹۴). او این کتاب را به تقلید از باپرنامه، نوشته ظهیرالدین محمد بایزید، نوشته است (براون، همانجا). این تذکره به سبب نشان دادن روحیات شاه‌طهماسب ارزشمند است؛ وی

فاحش می‌داند (ص ۹۲) و ضعف آنها را عدم دقت در ذکر احوال و بی‌احتیاطی در نسبت دادن اشعار به شاعران ذکر می‌کند (همانجا).

تذکره حزین، علاوه بر مقدمه، دو بخش دارد؛ بخش اول یا فرقه اول شامل شرح حال و نمونه آثار بیست تن از علمای معاصر اوست (ص ۹۷-۱۳۹)، و بخش دوم یا فرقه دوم شامل شرح زندگانی و نمونه اشعار هشتاد و یک تن از شعرای معاصر نویسنده است (ص ۱۴۱-۲۲۸). این تذکره در مقایسه با تذکرة‌های همعصر حزین از ویژگیهای ممتاز برخوردار است. شاعرانی که حزین معرفی کرده است، یا آنان را در خانه پدری ملاقات کرده و یا با ایشان دوستی و مراوده داشته است و یا استاد او بوده‌اند. تذکره او از این حیث دارای اطلاعات دقیق و قابل اعتمادی است که شاید در تذکرة‌های مشابه و معاصر نتوان یافت (مقدمه سالک، ص ۳۰).

حزین که خود شاعر و دارای ذوق و نکته سنجی شاعرانه بوده، درباره شاعران معاصرش اظهارنظرهایی کرده است که ذوق انتقادی او را نشان می‌دهد؛ وی گاه حتی در اشعار آنها تصرفاتی کرده است (شفیعی کدکنی، ص ۱۱۱-۱۱۲). او هنگام معرفی شاعران، با صراحت، به نقد شعر هر یک نیز می‌پردازد و از این حیث به این کتاب اعتباری ویژه می‌بخشد (حزین، مقدمه سالک، ص ۳۱-۳۲، برای نمونه - شرح احوال مخلصای کاشانی، ص ۱۷۴-۱۷۵، میر عبدالغنی تفرشی، ص ۱۸۷-۱۸۸، نورس دماوندی، ص ۱۹۷، میرعسکری قمی، ص ۲۰۱).

از مزایای دیگر تذکره حزین ارزش تاریخی آن است؛ مؤلف ضمن معرفی شاعران، گاه به حوادث و وقایع اجتماعی و سیاسی عصر اشاره کرده و وضع حکومت و حاکمان را باز گفته است. همچنین در شرحی که او از حال و روز شاعران هر شهر می‌دهد، وضع فرهنگی و علمی آن شهر مشخص می‌شود؛ مثلاً شرح حال محمدعلی سکاکی شیرازی (ص ۱۲۸) و ملاعلی اصفهانی (ص ۲۱۶) که در خلال معرفی او به استیلای افغانیان بر شیراز و در معرفی دومی به حادثه قتل عام شهر همدان اشاره شده است (نیز - همان، مقدمه سالک، ص ۳۴).

تذکره حزین در شرح حال شاعران به چگونگی معیشت آنان و نیز هنرهای دیگری جز شعر که شاعر بدان آراسته بوده اشاره کرده است و از این حیث منبع مناسبی برای مطالعه وضع اجتماعی و معیشتی شاعران عصر صفویه است (مقدمه سالک، ص ۳۵-۳۶؛ برای نمونه - ملاعلی اصفهانی، ص ۲۱۶؛ صاحب مشهدی، ص ۲۲۴).